

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.247-268

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251010

Data przesłania: 29.01.2025

Data akceptacji: 05.03.2025

Уладзімір Лобач

незалежны даследчык

e-mail: nordic972@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1877-8107

“Уцялесненасць вайны” ва ўспамінах беларускіх вяскоўцаў пра перыяд нацысцкай акупацыі

„Ucieleśnienie wojny” we wspomnieniach mieszkańców wsi białoruskiej z okresu okupacji nazistowskiej

Ważnym aspektem utrwalenia wydarzeń wojennych w pamięci jest „ucieleśnienie wojny” – jej percepcja i przeżywanie na poziomie odczuć konkretnego człowieka, gdy wizualne obrazy i kolory, dźwięki, zapachy, smaki i doznania dotykowe tworzą subiektywny, lecz nacechowany emocjami obraz wojny. Artykuł poświęcony jest analizie wspomnień mieszkańców wsi białoruskiej z okresu okupacji nazistowskiej Białorusi. Relacje te odzwierciedlają uczucia i „cielesne” postrzeganie wojny. Źródłem informacji są nagrania z wypraw etnograficznych pracowników Uniwersytetu Państwowego w Połocku w latach 2000–2020 na północy Białorusi.

Słowa kluczowe: Białoruś, II wojna światowa, okupacja, mieszkańcy wsi, odczucia, emocje

У даследаваннях гісторыі Другой сусветнай вайны і нацысцкай акупацыі на сёння існуе мноства падыходаў і тэматычных напрамкаў. Антрапалагічны дыскурс звяртае ўвагу на гісторыю Homo belli – “чалавека вайны”, якім можа быць і шараговы салдат на фронце, і падлетак на акупаванай тэрыторыі. У гэтым сэнсе, важкім стае асабісты досвед перажывання чалавекам страшных падзей ваен-

нага ліхалецця, у тым ліку рэакцыі яго цела (эмоцыі, адчуванняў) на ваенную рэчаіснасць, зафіксаваныя ў памяці.

Ва ўспамінах пра вайну зафіксаваныя як калектыўныя ўспаміны (якія ўсё ж перажыты кожным чалавекам па-свойму), так і яркія індывідуальныя ўспаміны (у тым ліку на цялесным узроўні ў выглядзе пахаў, гукаў, дотыкавых і смакавых адчуванняў, а таксама розных успрыманых вобразаў) [...] У вусных апавяданнях пра вайну альтэрнатывай калектыўнай памяці аказваецца індывідуальны вопыт, пры рэпрадукаванні ўспамінаў пра які апавядальнік мімаволі прывязвае суб'ектыўныя перажыванні да цялеснасці¹.

“Уцялеснянасць вайны” яшчэ не стала прадметам спецыяльных даследванняў айчынных навукоўцаў, бо падобныя штудыі патрабуюць міждысцыплінарнага ўзаемадзеяння не толькі гуманітарыяў, але сацыёлагаў, нейрафізіялагаў і псіхологаў, але ў выпадку з “дзіцячым тэкстам вайны” не звяртаць увагу на яго сэнсарную канву папрост немагчыма. Справа ў тым, што “дзіця ў любых умовах заставалася перш за ўсё дзіцём, чалавекам, які не зусім яшчэ навучыўся рэфлексаваць”², што, у сваю чаргу, вызначала прыярытэтнасць пачуццёвага ўспрыняцця свету ў працэсе яго спасціжэння.

У лепшым выпадку дзіцячым успамінам уласцівы гэты сапраўды пачуццёвы прысмак ранніх уражанняў [...] У незлічоных больш праязных варыянтах, якія сустракаюцца ў аўтабіяграфічнай літаратуры, апісваюцца падобныя ўражанні, абумоўленыя інтэнсіўным шумавым, смакавым ці каляровым уздзеяннем³.

¹ А. Балашова, *Образ памяти в ее телесном проявлении в воспоминаниях о Великой Отечественной войне*, [у:] *Проблемы национального единства и идентичности в контексте мирового опыта*, ред. Е. Барінова, Москва 2017, с. 215.

² И. Реброва, *Мир детской повседневности в условиях оккупации северного Кавказа*, “Вестник Пермского университета. История” 2014, вып. 2, с. 86.

³ Ф. Маубах, *Сказки, игры, ролевой обмен: детское освоение военного насилия (1939–1945)*, [у:] *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник научных статей*, ред. А. Рожкова, Краснодар 2010, с. 153–154.

Грунтам даследавання сталі ўспаміны вяскоўцаў паўночнай Беларусі, большасць з якіх у часе вайны і акупацыі былі дзецьмі альбо падлеткамі. Запісы былі зроблены пад час экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, праведзеных у Віцебскай вобласці пераважна ў 2000–2020-х гадах.

Палітра пахаў у вясковых аповядках пра вайну прадстаўлена даволі слаба, быць можа таму, што пахавая чуйнасць, пры яе важнасці для чалавека, саступае здольнасці бачыць і чуць рэальны свет. Нешматлікія ўзгадкі пахаў маюць абсалютна розны сітуацыйны кантэкст і эмацыйна падкрэсліваюць яго. Рэзкі і непрыемны пах сіласу, які не проста пахне, але смярдзіць, падкрэслівае страшныя ўмовы жыцця ў нямецкім лагеры для цывільных асобаў. “*Маладых нас бізуном-бізуном гэты немец: “Лезьце наверх!” Адзежа ж гэта смярдзела сіласам... Пабыўшы ў лагеры. Ай-яй!*”⁴. У іншай сітуацыі неверагодна смачным пахам характарызуюцца кансервы, якімі дзеліцца нямецкі салдат са згаладалымі дзецьмі. І памяць пра гэта застаецца настолькі выразнай і эмацыйнай праз дзясяцігоддзі, што пажылая жанчына не знаходзіць ніякіх падобных аналагаў у сучасным (мірным) асартыменце.

Надаець нам. Кансервы дась, дась ён нам: “Толька ідзіці, хавайцесі!”

Што яна дужа пахучая, каб начальства не ўчула, не паняло, што мы ядзім кансерву. А яна ж пахучая. Нашу ж цяпер адкрыў – яна не пахніць нічым, а тая ж ужо, Божа мой, якая!⁵

У выпадку, калі суразмоўца прыгадвае пра тое, як немцы вышуквалі габрэяў па іх спецыфічнаму паху, трэба разумець, што вядзецца пра міфалагічныя канатацыі вобразу “чужога” ў традыцыйнай карціне свету, дзе габрэям прыпісваўся рэзкі, непрыемны пах.

⁴ Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ФА ПДУ): Зап. У. Лобач у 2008 г. ад Ж., 1927 г.н. у в. Каханавічы Верхнядзвінскага р-на (з мэтай захавання персанальных дадзеных суразмоўцы пазначаецца толькі яго пол і год нараджэння).

⁵ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, У. Аўсейчык у 2017 г. ад Ж., 1935 г.н. у в. Светлічашча Шумілінскага р-на.

Перакананне ў тым, што габрэі маюць свой уласны пах, непрыемны для тутэйшых, бытвала ў даваенны і паваенны час і было характэрнай рысай чужынца.

Мяркуючы па аповядях неяўрэяў найболей адмоўнай рысай іх габрэйскіх суседзяў быў нібы ўласцівы ім спецыфічны пах, што так ці інакш падсілкоўвала лагэнтную канфліктнасць у паўсядзённых кантактах і лішні раз умацоўвала ўяўленне пра габрэя як пра чужынца. “Да, запах есть от них. Не наш запах. От самого человека. Ось такой, еврейский запах. Говорят, як от жидовки несётъ. Пот такой или что-то⁶.”

Іншымі словамі, у выпадку з сюжэтам акупацыйнай рэальнасці гаворка можа ісці хіба што пра ўяўленні мясцовага насельніцтва адносна габрэяў, а не пра рэальнае здарэнне, калі немцы абнохвалі падазраваных людзей. “Да, яўрэеў дажа, каторыя чорныя былі такія бабы, дык нюхалі дажа, узнавалі па запаху яўрэеў, стралялі іх. [Эта немцы ўзнавалі?] Да, нюхалі. [...] Але тады нюхалі іх, і тады ўжо распазнавалі, што эта (яўрэі). Ну так у горадзе білі етых яўрэеў”⁷.

Але адзін жудасны пах, які не меў аналагаў у мірным жыцці, быў страшнай візітоўкай менавіта вайны і акупацыйнага тэрору. Смурод мноства непахаваных чалавечых целаў, якія ў лясах раскладаліся самі-сабою, на паветры, пад сонцам – былі непасрэдным знакам праведзеных карных экспедыцый. Апрача ўсяго іншага, непахаванія забітыя людзі сведчылі аб тым, што смерць у чалавечым свеце больш не кантралюецца і не афармляецца пасродкам рытуалу, што ўласціва для вясковай (і не толькі) супольнасці ў мірны час.

Прайшлі, тады ўвайшлі ў лес. Каб жэ вы відзелі, што ляжала пабітых і на адном баку дарогі, і на другом. А бабы паразьдзяванья, паразьдзяванья дагала. І мушчыны разьдзетыя былі. А пагода, а сонца! Там ляжалі слагой, хто іх калі падбіраў? А цеплата, а авадні! Мы праз той

⁶ О. Белова, *Быт и повседневность в рассказах жителей Глубокого*, [у:] *Глубокое: память о еврейском местечке*, ред. И. Копченова, Москва 2017, с. 194.

⁷ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2014 г. ад Ж., 1927 г.н. у в. Соржыца Бешанковіцкага р-на.

лес ішлі і ня дыхалі, баяліся! Прайшлі той лес, так-сяк і дабраліся дамой (Ушацкі р-н)⁸.

Колеры вайны ва ўспамінах прадсталены таксама сціпла, што зусім не азначае іх адсутнасці ва ўпрыняцці акупацыйнай рэчаіснасці. Справа ў тым, што вясковаму чалавеку няма патрэбы ўдакладняць у размове, што колер снегу – белы, травы – зялёны, а крыві – чырвоны. І калі не фармальна запісваць размову, але ўключыць эмпатыю і ўяўленне, то не цяжка сабе ўявіць колеравую гаму вёсак, якія палілі нацысты, альбо лагер людзей, што хаваюцца ў зімовым лесе ад карнікаў. Разам з тым, выразна выяўляецца антыномія двух асноўных колераў – белага і чорнага, кожны з якіх мае ў народным светапоглядзе даволі пэўную семантыку. Белы колер, найперш, сімвалізуе святло, чысціню, прадуквальную сілу і судносіцца з боскімі персанажамі, якія ў замовах едуць “на белым кані”, каб змагацца з нячыстай сілай ці хваробамі⁹. Таму невыпадкова, што ў прарочых снах часоў акупацыі “святая Нядзелька” ў белым адзенні і сівабароды Бог вяртаюць пра заканчэнне вайны (г.зн. перамогу над “нячыстай сілай”). Паказальнымі выступаюць і гісторыі пра цудоўнае выратаванне, калі людзей ад немінучай гвалтоўнай смерці ратуюць невядомыя героі, якія прыскакалі на месца маючага адбыцця масавага растрэлу ці спалення на белых конях. Белы колер, які сімвалізуе святло, выступае і атрыбутам свята, што таксама фіксуецца ў памяці. “*А прышла жэнічына, майго бацькі дваюродная сястра, у яе тожа чэцвяра дзяцей. У хату зайшла, а ў маткі скамейка такая і рад этых булак, субота велікодная, булак наклала, белым льяным палаценцам накрыла*”¹⁰.

⁸ *Вайна – трагедыя і памяць народа : расказваюць сведкі падзей: зб. дыялект. тэкстаў*, рэд. В. Курцова, Мінск 2023, с. 84.

⁹ Л. Раденкович, *Символика цвета в славянских заговорах*, [у:] *Славянский и балканский фольклор: духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, ред. Н. Толстой, Москва 1986, с. 126–127.

¹⁰ Зап. Т. Валодзіна, Т. Кухаронак у 2011 г. ад Ж., 1934 г.н. (нар. у в. Пыхань Веткаўскага р-на) у в. Валевачы Чэрвеньскага р-на.

З другога боку, “*белы колер – пастаянны атрыбут смерці. Ён прысутнічае... ва ўсіх “праявах” смерці, у заложных і звязаных з пакойнікамі дэманах: ён прадстаўлены традыцыйным адзеннем памерлага, знакамі жалобы (вывешанымі навонкі белым палатном, ручнікамі)*”¹¹. У згадках пра ваенны час, белы колер пазначае сабой рэакцыю чалавека на смяротную небяспеку. “*А потым папа вярнуўся (у вёску) і хацеў нешта яшчэ узяць, палажыць на воз, узяць. А тады прыбег, такі сам белы, весь белы, збялеўшы, кажыць: немцы ўжо ў дзярэўне. Як мы успелі, я не знаю*”¹².

Але сімваліку смерці ўвасабляюць сабой і белыя масхалаты карнікаў, калі яны праводзілі свае акцыі ўзідму.

І вот толькі я на пагорак паднялася, во, як вас бачу, – нямецкі лыжнік у белым. Ой! Як я закрычала і ўніз. Ай, страшна! А там жа людзі. Ай, як усе пабеглі!¹³

Потым мы жылі ў мамы. Я была чорная, цёмная. Больш года была ненармальная. “Немцы, немцы!” Куды я ні хавалася, куды я ні хадзіла – усюды немцы былі... У белым, у белым...¹⁴.

Чорны колер, у адрозненне ад белага, амбівалентных значэнняў не мае і народнай культуры суадносіцца з цемрай, зямлёй, іншасветам і дэманічнымі персанажамі¹⁵. У гэтым плане, рэаліі вайны арганічна ўпісаліся ў колеравыя значэнні традыцыйнай карціны свету, калі чорны колер судносіўся з акупантамі ды іх памагатымі і, такім чынам, мог аўтаматычна і неўсвядомлена спрацоўваць як ацэначны фактар у кантэксце іх злачынных дзеянняў.

Ён надумаўся і ракету ўверх – жах! Тут іх аж чорна стала. Павыбегалі з лесу. Акружылі нас поўнасцю, з усіх бакоў. Ну, хлопцы такія былі – хрэст (свастыка) во на рукаве і ў чорным адзеты былі. Нас пастроілі.

¹¹ Седакова, О., *Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва 2004, с. 67.

¹² ФА ПДУ: Зап. М. Мякшыла ў 2019 г. ад Ж., 1933 г.н. у в. Іст Мёрскага р-на.

¹³ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 1992 г. ад Ж., 1929 г.н. у в. Юхавічы Расонскага р-на

¹⁴ А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі...* Мінск 1975, с. 13.

¹⁵ Л. Раденкович, *Символика цвета...*, с. 128–129.

Пачалі здзекі. Мужчын адзельна пастроілі, а баб адзельна. І пачалі лупцаваць гэтых мужчын. – Дзе ваша, бандыгты, аружыя? (в. Будзенічы Барысаўскага р-на)¹⁶.

Былі паліцаі, іх крэпка ня помню. Помню, у чорным адзенні хадзілі –эта паліцаі. Ну, штыкамі калолі ў сена, усюды глядзелі, шукалі парцізан¹⁷.

Апрача пазначэння ўласна карнікаў, чорны колер у аповядах слугуе досыць выразным “знакам бяды”, які можа ўказваць на розныя праявы акупацыйнай жудасці – спалення паселішчы, фізічныя раны і траўмы, і нават паразітаў, якія сталі неад’емнай часткаю жыцця ў экстрэмальных умовах.

Яны (немцы) паехалі туды ў лес, кажуць, акружылі там людзей і не пусцілі іх на гала з лесу выйці. А там быў раней маёнтак, у будынак у той, у хлеў увагналі... І я да вечара не знала, што іх няма. Ну, так стаў гарэць агонь, што да неба стоўб чорны (в. Пузічы Салігорскага р-на)¹⁸.

Вот туды ў Польшу і гналі нашых людзей, мальцаў, каторыя пашлі ў армію служыць, а іх там у плен узялі ўжо, там у Расіі, і тут во гналі. І шлі пяшком, у каторага рука атарваная, у каторага нага. На іхнай, ну як яе звала мама, у цялегі на гэтай паложак і вязуць. У дзярэўню прыедуць, тут хто бульбу сыпець, хто што было – усё давалі ім. А яны чорныя ўсё, ну, атарванія рукі¹⁹.

Ай, гадасці было! [...] Мы ў бане яшчэ жылі, там у бане. У гэтай бане было прусакоў! Цяпер называюцца тараканы, эта прусакі. Тараканы былі чорныя, такія бальшыя, бальшыя. Чорные, парадашныя такія, чорныя вусы дліжныя²⁰.

¹⁶ А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі...*, с. 14.

¹⁷ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1938 г.н., у в. Іванькі Мёрскага р-на.

¹⁸ А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі*, Мінск 1975, с. 246.

¹⁹ ФА ПДУ: Зап. Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Махірова Полацкага р-на.

²⁰ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2020 г. ад Ж., 1933 г.н. у в. Мажуйкі Ушацкага р-на.

Пры ўсіх згаданых значэннях чорнага колеру ва ўспрыняцці акупацыі трэба разумець, што ў большасці выпадкаў, калі ідзе гаворка пра спалення вёскі, пажарышчы і папялішчы, ён у размове не пазначаецца, але разумеецца па змоўчанні. І ў гэтым сэнсе, вясковы краявід Беларусі за часы вайны і акупацыі “пачарнеў” радыкальна, у пэўных раёнах нагадваючы “мёртвую зямлю”.

Надзвычай ёміста і эмацыйна ў вясковых нарагывах прадстаўлены **гукавы код акупацыі**. Успаміны, з якімі давлялося працаваць, літаральна прасякнуты гукавымі вобразамі, якія выводзяць на тагачасныя рэаліі і вылучаюць гукі, проціпастаўленыя норме мірнага часу. Такая ўвага да “фанатэкі вайны” не выпадковая, а толькі падкрэслівае значнасць дыялектнай гукавай карціны свету для яго носьбітаў, што актуальна менавіта для прадстаўнікоў лакальных вясковых супольнасцяў.

Дыялектная гукавая карціна свету – гэта схема ўспрымання гукавай рэчаіснасці, якая склалася на працягу многіх стагоддзяў існавання соцыума, абмежаванага пэўнай тэрыторыяй і прыроднымі, эканамічнымі, гаспадарчымі ўмовамі жыцця. Дыялектная гукавая карціна свету разумеецца як фрагмент дыялектнай моўнай карціны свету²¹.

Традыцыйная гукавая карціна свету беларускай вёскі абслугоўвае ўяўленні людзей пра “парадак” і, асабліва, пра яго парушэнне, што можа выяўляцца як у гарызантальным (вёска – горад), так і вертыкальным (даўнейшае і цяперашняе жыццё) супастаўленні. Горад, які разбурае павязі чалавека з зямлёй, што ёсць сутнасным у жыцці вяскоўца, акрамя таго рэпрэзентуе і абсалютна іншую экалагічную мадэль быцця людзей. Невыпадкова, што дыскамфортнасць гарадскога жыцця вельмі часта апісваецца вясковым чалавекам на роўні вонкавага, эмацыйнага ўспрыняцця, калі немалаважнае значэнне набываюць гукавыя і нават пахавыя характарыстыкі. Адсюль, “нелюбоў” вяскоўца да горада мае аб-

²¹ С. Шляхова, *Фоносемантическая звуковая картина мира*, Пермь 2016. с. 47.

салютна канкрэтнае гукавае вызначэнне – “шум, глум”, як непрыдатныя для жыцця ўмовы. “*Я горад не люблю, Бог ведаць... Я прывыкла жыць на зямле. Мне нада хазяйства, мне нада зямля... А ў горадзе шум, глум гэты, ай!*”²²

Уяўная “цішыня” вёскі ў супрацьвагу “шумнаму” гораду трактуецца зусім іначай ўласна вяскоўцамі, якія проціпастаўляюць “спеўнасць” сваёй жыццёвай прасторы ў залатыя часы маладосці “моўкнасці” не толькі ўрбаністычнага асяродка, але і сучаснасці ў цэлым. Песня, пры гэтым, усведамляецца не каштоўнасцю са сферы акадэмічнай фалькларыстыкі, але пераканаўчым доказам сапраўднай вітальнасці, калектывізму, салідарнасці і аптымістычнасці вясковай супольнасці ў супрацьвагу атамізаванаму, эгаістычнаму і бяздушнаму грамадству цяперашніх людзей, дзе песня ў публічнай прасторы разглядаецца як ненармальнасць.

Ой, Купала піялі! Ай, на Яна, Купала. Дзеўкі зёлкі сбіралі. Так не толька у нас, смотрыш – касцёр гарыць. Лапішкі дзерэвня, там такія певцы былі! Там гарыць касцёр, там паоць. Ай, раздаюцца толька песні! Людзі работалі, очэнь работалі, но вясёлыя былі, адны песні кругом – нічога большэ не услышыш. А цепер усе замоўкла. Усё замоўкла²³.

Людзі якіе-то добрыя былі, не цяперашніе. Людзі былі вясёлыя. Не так пад’еўшы былі, як цяпер, а піялі. Цяпер, каб дзед піяў, казалі б, ці напіўся ці дурны. Цяпер такога няма²⁴.

Знакавасць песні як маркёра нармальнасці вясковага жыцця выразна бачыцца ва ўспамінах пра вайну і акупацыю, калі спевы не ўзгадваюцца ўвогуле альбо фігуруюць у абсалютна іншых значэннях, чым гэта ёсць у мірны час. Свет для дзіцяці відавочна

²² ФА ПДУ: Зап. Валодзіна Т., Лобач У. у 2007 г. ад Ж., 1930 г. н., у в. Слабада Віцебскага р-на.

²³ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2012 г. ад Ж., 1926 г.н. у в. Верацеі Пастаўскага р-на.

²⁴ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1940 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

стае перакручаным з ног на галаву, калі песні змушаюць пяць габрэяў, што ідуць на пагібель, як тое было ў 1941-м у Мінску²⁵ ці ў Пінску.

І там выкапалі яму вельмі вялікую, і гавораць, што будуць біць, растрэльваць жыдоў. Ну, сказалі і сказалі, і я сабе іду. І дзесці чую спеў. А калісці там быў невялікі лясок такі, але густы. Іду праз той лясок, бачу – па баках ідуць немцы, а пасярод і жанчыны, і мужчыны. Не... адразу мужчын вялі і прымушалі іх спяваць – каб яны спявалі расійскія вайсковыя песні (Пінск)²⁶.

Страшным успамінам дзяўчынкі з ваколіцаў Мёраў застаецца згадка пра рэлігійныя спевы тутэйшых цыганоў перад растрэлам, пасля чаго наступае мёртвая цішыня.

Каля мястэчка быў такі лес. Там былі выкапанья ямы і там расстрэльвалі жыдоў. Жыды ўцякалі і былі расстраляны. Потым расстралялі цыганоў. Бо так рабілі немцы... Цыганы неслі абразы Багародзіцы і спявалі царкоўныя песні. І расстралялі ўсіх цыганоў. Гэта было страшна. А потым усё заціхла²⁷.

Паказальным стае выпадак, калі дзяўчаты спяваюць песні, каб уцячы з нямецкіх прымусовых прац, бо іх спевы ў часе вайны ўсе ўспрымаюць як праяву неадэкватнасці, на што і разлічвалі ўцякачкі, свядома прыкінуўшыся “дурушамі”. “І *трэці раз (уцякалі). Узялі лапаты на плячо і з песнямі. Прыкінулісь дурушамі. Ніхто нас не задзержываў. Як ішлі, толькі смяяліся з нас*”²⁸

У сітуацыі вайны ўвага найперш звярталася на візуальныя і гукавыя характарыстыкі аб’ектаў, персанажаў і з’яў, з якімі дзеці спатыкнуліся ўпершыню. Налёт самалётаў і бамбаванне, перастр-

²⁵ Т. Снайдер, *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*, Київ 2015, с. 298.

²⁶ *Polacy na Wschodzie. Historie mówione*, pod red. D. Czapigo, Warszawa 2023.

²⁷ Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA i Domu Spotkań z Historią, zespolony świadków historii, sign. AHM_0291.

²⁸ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2014 г. ад Ж., 1922 г.н. у в. Астроўна Бешанковіцкага р-на

элка і гукі куль, артылерыйская кананада, “*гергетанне*” *варожых салдатаў, лямант і распачны плач аднавяскоўцаў*... Але пры гэтым памяць не фіксуе “*мірныя гукі*” (спевы птушак, крык пеўня, гукі малатарні і да т.п), што сведчыць пра спецыфічны слыхавы адбор у экстрэмальнай сітуацыі. Гукі, захаваныя ў памяці, неад’емна звязаныя з прычынай, што тыя гукі спарадзіла.

Чалавек у хаосе гукаў, успрыманых як нейкі непадзелены шум (нешта нахштальт налады аркестра перад канцэртамі) – надае непадзеленаму гучанню статус знакаваці: кожны гук змяшчаецца ў свой час і месца і звязваецца з вызначаным аб’ектам – гук становіцца сігналам-паказальнікам, які дэшыфруе сітуацыю²⁹.

Пры гэтым, дзецьмі вельмі актыўна выкарыстоўваецца прыём гукаімітацыі, які пры адсутнасці абстрактных паняткаў і належнага ўзроўню рэфлексіі дазваляе на эмацыйным узроўні ідэнтыфікаваць дагэтуль невядомыя з’явы і аб’екты.

А патом прышла машына бартавая, две машыны дае. Там Лётцы, многа там было нашых лагерай была. И когда везли нас этой машиной, и вот эти немецкие пикировщики – **вж-ж-ж-жы-ы-ых** – вот так над нами. **Вж-ж-ж-жы-ы-ых** над нами. И строчили один раз, но не попали ни в кого. Или они пугали, или...³⁰.

Як сягоння помню, ляціць “рама”, самалет такі “рама”, панімаеце? Відзелі? Самалет такі, а ззаду такая, як рама сделаная. І гэты – **трах-трах!** – у Сіляўшчыне бомбы паляцелі³¹.

І чуюм – **гыркаюць** аўчаркі і самі (немцы) – **гыр-гыр-гыр. Гаргочуць** усё чыста³².

²⁹ Т. Цивьян, *Отражение звукового пейзажа в языке и тексте (на материале русской загадки)*, [у:] *Мир звучащий и молчаливый: Семiotика звука и речи в традиционной культуре славян*, ред. С. Толстая, Москва 1999, с. 150–151.

³⁰ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2014 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Астроўна Бешанковіцкага р-на

³¹ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Янкавічы Расонскага р-на.

³² ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2017 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Шчаперня Полацкага р-на.

Знакавае месца ў гукавых характарыстыках вайны і акупацыі, адлюстраваных ва ўспамінах, займаюць экспрэсіўныя формы выяўлення эмоцый – *крык і голасны плач*. У мірным жыцці абедзвё гэтага формы ёсць нетыповымі для гукавага ландшафту вёскі, але маркіруюць, як правіла, сітуацыі надзвычайныя. Крык, як моцны гукавы сігнал, выкарыстоўваюць пры пошуку чалавека, які заблукваў у лесе альбо дзеля таго, каб не згубіць сувязь і арыентацыю ў лясным масіве. Знакам бяды крык слугуе ў выпадках, якія пагражаюць жыццю чалавека (напрыклад, пажар ці правал пад лёд на зімовым азяры, альбо раптоўная траўма), але можа мець і побытавае вымярэнне, калі афармляе моцную свару паміж суседзямі.

Крык у гукавым ландшафце вёскі мае адмоўнае значэнне, бо ён быў суаднесены з сітуацыяй канфлікту, няшчасця ці небяспекі. У традыцыйным гукавым ландшафце крык семантычна набліжаны да голаснага плачу, а ў рамках пахавальнай абраднасці крык і плач утвараюць адзіную і непадзельную форму – *галашэнне*.

У аповядках пра вайну і акупацыю чалавечы крык і голасны плач (галашэнне) фігуруюць вельмі часта, як рэакцыя на гвалт, небяспеку і страх смерці, але маюць сваю спецыфіку, у параўнанні з мірным часам. У дзіцячых успамінах гэтыя эмацыйныя рэакцыі, характарызуюць псіхалагічны разлад не толькі дзіцячага, але найперш – дарослага свету, дзе экстрэмальныя эмоцыі выяўляюць пераважна жанчыны.

Разнашвалі павесткі па мужчынах. Я помню, як людзі плакалі, як іх праважалі, колька мужчын на дарогу сабралася, колькі народу было. У нас на ценру Калышак, колькі там кріку было, калі назаўтра вайна началася і адпраўлялі на вайну людзей. Ну, **женшчыны, знаеш, як крычалі, плакалі ратункі**³³.

Асобнае значэнне ў дзіцячых успамінах пра акупацыю маюць крыкі і плач маці, якія азначаюць, што бяда і гора з нейкай вонкавай прасторы прыйшлі непасрэдна ў дом і сталіся фактарам драматычных ці нават трагічных старонак сямейнай гісторыі.

³³ ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоў у 2013 г. ад М., 1920. г.н. у г.п. Лёзна.

Якраз была эта вайна, і **мамка мая плакала**, а ў ей было трое нас, адзін пад адзін. А жэншчына, очэнь цяжка было. А яна ўсё плачыць – нада ж карміць, нада ж усё³⁴.

Я помню, быў варваўшысь к нам у хату паліцай. І тады папу вывелі с хаты, яму гэтым прыкладам (далі). **Мама крычала, баялася**, што ён застрэліць, еты паліцай яго. Ай, **мама крычала на ўсю ўліцу**, і нас падняла. Ну, алі адпусцілі яны тады папу. Не застралілі³⁵.

У адрозненне ад мірнага часу, крык выступае не толькі як рэакцыя людзей пацярпелых, але слугуе гукавым атрыбутам суб’ектаў гвалту, вербальным спосабам прымусу і падпарадкавання.

Як зазвінела акно! Такое вот ці з вінтоўкі, ці з аўтамата ў акно, і асвяцілі фанарыкам. І **крычалі** што: “Парцізан, вылезай!” Ну, тут крык, сталі плакаць, жэншчыны гэта старыя сталі плакаць³⁶.

А адна сям’я удрала, у іх пяцера дзяцей было. Яна у возера увайшла, на руках рабёнка дзяржала і пяцера сваіх рабят дзяржала. Ну, а ім нада было іх растраляць жа. Паліцаі стаяць на берагу і **крычаць**, выхадзі!³⁷

Але выразным кантрастам выбуху эмоцый, выкліканых пачаткам вайны, выступае мярцвяная цішыня, як знак няпэўнасці, страху і трывожных прадчуванняў. “*Ну вот, цераз нескалька дней мабілізацыя маладых людзей. Пайшлі на апрадзелены пункт зборачны. Ну ясна, як всегда – слёзы жэнскія, крыкі прашчання, маладых забралі. Ну і ўсё, ціха стала ў дзярэўні*”³⁸.

Семантыка абсалютнай цішыні ў народнай культуры суаднесена з уяўленнямі пра смерць і свет памерлых, якім уласцівая маўклікасць

³⁴ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2015 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Бабінавічы Лёзненскага р-на.

³⁵ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1937 г. н., у г. Дзісна Мёрскага р-на (нар. у в. Асяродкі Верхнядзвінскага р-на).

³⁶ ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка у 2007 г. ад Ж., 1939 г.н. у в. Чаросава Лепельскага р-на.

³⁷ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1932 г.н. у г. Дзісна (нар. у в. Пераброддзе).

³⁸ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., У. Аўсейчык У., У. Лобач у 2018 г. ад Ж., 1932 г.н. (нар. в. Дзягелева Бешанковіцк. р-на) у в. Сіроціна Шумілінскага р-на.

у супрацьвагу жывым, што маюць здольнасць гаварыць. Галасавое супрацьпастаўленне жывых і памерлых падкрэсліваецца ў пахавальных галашэннях.

Рытуальная цішыня (маўчанне чалавека) становіцца актуальнай у сітуацыях, калі паўстае неабходнасць наладзіць кантакт з іншасветам, напрыклад, падчас варажбы. Але экстрэмальнасць і непрадказальнасць вайны дадае ў вытлумачэнне цішыні сваё разуменне. У шырокім значэнні, якое характарызуе парадак жыцця пэўнай лакальнай супольнасці, “цішыня” азначае адносны спакой, адсутнасць гвалту і прымусу з боку акупантаў ды іншых узброеных людзей. Іншымі словамі, “час цішыні” пазначае той рэдкі момант, калі вайна яшчэ не прыйшла ў вёску.

[*Ну, а пры немцах?*] Гдзе **было ціха**, я тада малой был, плоха помню, вот. Гдзе парцізанскіе сем’і былі, там бяда была³⁹.

Сначала год **жылі ціха**, а тады ужо сталі парцізаны. Ну, але немцы тады людзей бралі у Германію⁴⁰.

Ну, началася вайна. Жывём мы пака, **усё нічога і ціха**. Ішчо не скалькі дней прайшло. А тады пабліжэ ўжо падступаюць, забіраюць. Ужэ сталі мы чуць, як снарады рвуцца. Днём рвуцца снарады, ужо б’юць⁴¹.

Цішыня, як усвядомленае маўчанне чалавека, выяўляе сваё прызначэнне ў гранічных абставінах, калі існуе пагроза жыццю людзей. Чалавечы голас – гэтка ж адзнака прысутнасці, як і фізічны след на зямлі. Схавацца ў балоце, дзе сабакі карнікаў не возьмуць след, і суцішыцца да нячутнасці – гэта практыка выжывання ва ўмовах палявання акупантаў на людзей. “*Скіталіся на лясках, балоту. А бывалі такія маменты, калі экспедыцыя ішла, у балоце, кажэ, усё*

³⁹ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад М., 1926 г.н., в. Ломашы Глыбоцкага р-на.

⁴⁰ ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка ў 2010 г. ад Ж., 1926 г.н. у в. Хралы Глыбоцкага р-на.

⁴¹ ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоўскі ў 2014 г. ад Ж., 1929 г.н. у в. Гняздзілавічы Бешанковіцкага р-на (нар. і ў часе вайны была ў в. Стараселье Асьвейскага р-на).

*сядзім ціханька, колькі неізнана, з моху выдавіш вады – хлебнеш і ўсё. Ні есць, ні піць нічога не хацелася і холада не чувтавалі*⁴².

Старэйшыя дзеці і падлеткі вельмі хутка пераймалі ў дарослых мадэль маўклівых паводзін як неад’емны элемент стратэгіі выжывання. “А былі такія умныя дзеці – не плакалі, яны чувтавалі апаснасць, **страх – гэта ў краві было**”⁴³. Але вялікую праблему ў экстрэмальнай сітуацыі ўяўлялі дзеці малодшай узроставай групы і немаўляты, якія яшчэ не ўмелі кантраляваць свае эмоцыі і гучным плачам маглі падаць сігнал ворагу. Менавіта гэтая акалічнасць была адной з прычын таго, што жанчыны з малымі дзецьмі былі скрайне непажаданымі ў партызанскіх атрадах ці лясных лагерах мірнага насельніцтва, якое хавалася ад карнікаў.

Дом кагда ужэ згарэў, наша хатка, мама пераправіла нас сюда, к бабушке, не помню ў каком гаду. Патаму, што мама ужэ не магла. Нас жа лавілі (немцы), а мы плакалі, ужэ **нарушалі партызанскую цішыню** эту⁴⁴.

Гэныя людзі, што былі з намі, врослыя пашлі ўцякаць, хто куды. А мае сёстры малыя плакалі. Яны баяліся, гэтыя людзі, што будуць дзеці плакаць і прыйдуць немцы, і не ўзялі нас⁴⁵.

У абставінах, калі плач немаўляці мог каштаваць жыцця вялікай групе дарослых людзей, выбар на карысць выратавання мог насіць жахлівы ў сваёй трагічнасці характар, які адлюстроўвае парушэнне сістэмы каштоўнасцяў у сітуацыі смяротнай пагрозы.

І пабеглі ўжо уцякаць, катомачкі забралі за плечы, і пабеглі. А гэты павозкі ўсе пааставаліся там. Тады такая амшарына была бальшая,

⁴² ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2021 г. ад Ж., 1964 г.н. (з успамінаў маці) у в. Сенькава Верхнядзв. р-на.

⁴³ ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2021 г. ад Ж., 1964 г.н. (з успамінаў маці) у в. Сенькава Верхнядзв. р-на.

⁴⁴ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2023 г. ад Ж., 1936 г.н. (нар. і жыла ў часе вайны ў в. Скупліна Барысаўскага р-на) у г. Полацк.

⁴⁵ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2006 г. ад Ж., 1938 г.н. (нар. у в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на) у в. Стайкі Ушацкага р-на.

ельнік. А баба была адна, радзіўшы рабёначка маленькага. І з рабёначкам гэтым... Нас акружылі, але нас не нашлі. Абышлі гэтую амшарыну, а мы чуем, як яны гаркалі, і як павозкі нашыя пазабіралі. [...] Да, баба гэтага рабёнка задушыла, задавіла. Адзін там мужчына з намі быў, гаворыць: “Даві яго, ёб тваю маць, шчас немцы прыйдуць!” А ён крычыць, кугакаець. А яна прыціснула яго к сабе і заціснула, і задавіла. [Задавіла дзіцёнка?] Да. Мальчык быў, а красівы які! [Гэта, каб немцы не пачулі?] Да, каб не пачулі немцы⁴⁶.

Яшчэ адна опцыя цішыні ў гукавым ландшафце акупацыі семантычна тоесная значэнню бязгучча як адной з характарыстык смерці і свету памерлых. Але ў дадзеным выпадку гаворка ідзе не пра міфалагічную карціну свету, але “мёртвую цішыню” знішчальных бязлюдных вёсак і распачную нямоту тых, хто здолеў ацалець.

Так вот, было гэта вот вечарам, як я расказвала, што гэты цэп (немцаў) ішоў, а гэта было утрэм на заўтра. Ну, мы ж ужо ж там, у Прэмянах. Ну, а не церпіцца ж, папу жалка старыкоў. Бабушка выйшла і кажыць, што **Мікіцёнкі, як вымерлі – ні душы, ні голаса**. Так жа абычна там разгаварваюць, рэчка – дык яно ж нясецца, ужо гэтыя галасы дзеравенскія. Гаворыць, такая цішыня – нікаго. Папа сабраўся. Мама крычыць: “Не ідзі!”. Папа: “Не, я пайду узнаю, можа там усе пастраленыя”⁴⁷.

Усе пазначаныя асаблівасці гукавага коду ваеннага часу, адлюстраваныя ва ўспамінах, выводзяць нас на галоўную эмоцыю акупацыі – **страх**, які быў татальным і паўсюдным. Нямецкія салдаты баяліся атручанай вады ў вёсках, а яшчэ больш – беларускіх лясоў і балатоў з партызанамі, што там знаходзіліся. Партызаны баяліся немцаў і паліцаяў, а таксама шпіёнаў, якіх мог заслаць вораг у іх лагер. Паліцаі (старасты, солтысы, бургамістры) разам са сваімі сем’ямі баяліся партызанаў. А беларускія сяляне, як і габрэі, ба-

⁴⁶ ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2017 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Шчаперня Полацкага р-на.

⁴⁷ ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка ў 2008 г. ад Ж., 1924 г.н. у в. Мікіцёнкі Шаркаўшчынскага р-на.

яліся ўсіх, з боку каго маглі сыходзіць гвалт і смяротная пагроза. Паказальным стае аналіз запісаных наратываў на прадмет “ключавых словаў”, дзе “страх” і вытворныя ад яго катэгорыі (“спалох”, “баязь”, “ляк”, “жах”) узгадваюцца 251 раз, “плач” – 89, а “радасць” і “смах” – толькі 9 разоў. Сітуацыі, у якіх фігуруе індывідуальны альбо калектыўны страх, маглі быць самымі разнастайнымі, але ўсе яны, паводле меркаванняў васкоўцаў і характарызуюць самую сутнасць вайны і акупацыі.

Ой, як успомніць, як успомніць! **А глаўна – страх.** А два ці тры разы нашы салдаты, астаўшы былі, і тады з лесу наступалі на Сіроціна. Ой, якія перастрэлкі былі! Як ўсё гарэла, ой, ой, ёй, ёй, як страшна! Не дай Гасподзь, не дай Гасподзь!⁴⁸

І самае страшнае было, кагда гналі пленных. Калонамі. Такія паслабеўшыя. Насілі хлеб, Божачка, насілі хлеб і бульбу, кідалі. Канваіры з сабакамі не падпускалі. Упярод неяк троху падпускалі, а пасле не сталі падпускаяць, а гэта ўгражалі што. І я тожа відзела. Гналі пленных, застрэлілі. Абарваныя, босыя, галодныя. [...] Ну што, **пры немцах страшна было, дужа страшна, не дай Бог!**⁴⁹

Усё спалілі, усіх людзей выгналі у Германію, кінулі толькі старых. На міны гналі. **Мы тут страху відзелі, каб вы толькі зналі!** Гэта ж пака ўстанавілася тут партызаншчына, парцізанская зона, так тут пераляталі партызаны і пераляталі немцы. І прылятуць немцы і пытаюцца, ці былі партызаны. А мы іх не баяліся, парцізаны ж нашы, а немцы ж баяліся. Тожа ж было страху, хай Божачка бароніць!⁵⁰

Пры гэтым трэба разумець, што страх у сітуацыі небяспекі выступае не хваравітым збоём чалавечай псіхікі і арганізму, хоць ён можа правакаваць стрэс і фізіялагічныя парушэнні, але той эмоцыяй, якая стымулюе аптымальныя стратэгіі паводзінаў і выжывання.

⁴⁸ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2018 г. ад Ж., 1932 г.н. у в. Сіроціна Шумілінскага р-на.

⁴⁹ ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1931 г.н. у в. Клімяты Мёрскага р-на.

⁵⁰ ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2010 г. ад Ж., 1930 г.н. у в. Шо Глыбоцкага р-на.

Суб’ект адчувае страх, калі нейкая небяспека выклікае ў яго вострае пачуццё непакою і непрыязнасці, актывуе вегетатыўную нярэвую сістэму, аказвае адмоўнае ўздзеянне на стрававальную, сардэчна-судзістую і дыхальную сістэму; сітуацыя выходзіць з-пад кантролю, і ўступае ў дзеянне адзін са сцэнарыяў: бегчы, змагацца, замерці, падпарадкавацца. Газэль уцякае, бык нападае, жук прыкідваецца мёртвым, а ваўкі пры сустрэчы з дамінантным самцом дэманструюць падпарадкаванне паводзіны. Мы, людзі, прымудраемся спалучаць усе гэтыя варыянты⁵¹.

Страх, паводле псіхолагаў, сацыёлагаў і філосафаў мае, некалькі функцый, але ва ўмовах вайны і акупацыі, асабліва, калі ідзе гаворка пра вяскоўцаў, якія былі безабароннымі перад любымі людзьмі са зброяй у руках і пастаянна становіліся аб’ектам разнастайных форм гвалту, на першы план выходзілі наступныя функцыі: *матывацыйная*, калі страх матывуе чалавека шукаць бяспечны асяродак жыцця; *адаптыўная*, накіраваная на рэалізацыю больш асярочных формаў паводзінаў; *ацэначная*, што палягае ў ацэнцы ступені небяспекі і рызыкі для чалавека ў канкрэтнай сітуацыі; *сігнальна-арыентацыйная*, калі страхі дапамагаюць чалавеку арыентавацца ў сацыяльным асяродку, а грамадству – выжыць; *мабілізацыйная*, якая выяўляюцца ў здольнасці асобы ці групы пад уплывам страху канцэнтраваць усе свае фізічныя і духоўныя сілы на вырашэнне праблемы і пошук адэкватных спосабаў кампенсацыі негатыўнай эмоцыі⁵².

Прапагандысцкі пафас “гістарычнай памяці”, на канструяванне якой прыкладзены ўсе намаганні беларускай дзяржаўнай ідэалогіі, дзе, як і ў савецкія часы, пафас “вялікай перамогі”, а не ўсведамленне трагедыі і смутку, практычна не спалучаецца з памяццю людзей, якія перажылі вайну ў беларускіх вёсках. Для большасці

⁵¹ Марина Х. *Анатомія страху. Трактат о храбрости*. https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hraborosti.html [доступ: 14.06.2024].

⁵² В. Гуляихин, Н. Тельнова, *Страх и его социальные функции*, “Философия социальных коммуникаций”, 2010, № 1, с. 50–53.

з іх, што ацалелі ў часе акупацыі, быўшы дзецямі і падлеткамі, стаўленне да вайны практычна не адрозніваецца ад успрымання яе як традыцыйна стыхійных, амаль біблейскіх бедстваў – голаду, пошасці, патопаў або землятрусаў, прычыны якіх былі малазразумелыя, а наступствы – жудасныя⁵³. Не выпадкова, што з усяго афіцыйнага нарратыву вайны, вяскоўцы, якія на свае вочы бачылі карныя экспедыцыі нацыстаў, выбралі хіба толькі Хатынь – мемарыяльны сімвал усіх спаленых беларускіх вёсак. Аддадзім голас адныму з відавочцаў вайны: *“Не дай Бог, дзетачкі, перажыць ўсё гэта! Я вайну помню, мне было шесць гадоў, як вайна начылася. Помню немцаў, помню. Нас чуць не спалілі, як Хатынь. Дзярэўня ў лясу была, загналі нас у баню, хацелі спаліць немцы”*⁵⁴.

Вялікія вайсковыя парады, асвятленне нацысцкага тэрору ў цеснай звязцы з дэманізацыяй палітычных апанентаў, квазі-маскарады на ваенную тэму ад дзіцячых садкоў да ўніверсітэтаў і культурніцкіх устаноў, абвяшчэнне экстрэмісцкімі любых альтэрнатыўных поглядаў на гісторыю Беларусі – зусім не бяскрыўдныя рэчы. Агрэсіўная прапаганда ў спалучэнні з масавымі рэпрэсіямі і палітычнай інструменталізацыяй гісторыі ў сітуацыі, калі апошнія сведкі вайны сыходзяць ад нас, прыводзіць да таго, што *“практычна выпаў, выцеснены з калектыўнай памяці (масавай свядомасці) пласт перажыванняў будзённай, беспрасветнай вайны і пасляваеннага існавання, прымуsoвай працы, хранічнага голаду і галечы”*⁵⁵.

Сярод розных рэакцый чалавечага цела на экстрэмальныя ўмовы вайны і акупацыі надзвычай важнымі і паказальнымі ёсць боль і голад. Але гэтыя праявы “ўцялесненасці вайны” вымагаюць асобнага даследавання, бо прадстаўлены ў значнай колькасці

⁵³ Л. Гудков, «Память» о войне и массовая идентичность россиян [у:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 87.

⁵⁴ ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоў у 2013 г. ад Ж., 1935 г.н. (нар. в. Жадунька Клімавіцкага р-на) у в. Бачэйкава Бешанковіцкага р-на.

⁵⁵ Л. Гудков, «Память» о войне..., с.88.

ўспамінаў і з’яўляюцца неад’емнай часткай асабістага вопыту вялікай колькасці людзей. Тым не менш, праведзеныя факты паказваюць, што даследаванне “ўцялесненасці вайны” ў розных яе правах дазваляюць наблізіцца да антрапалагічнага разумення страшных падзей, калі ў фокусе ўвагі становіцца не “вялікая гісторыя”, але драматычны досвед звычайнага чалавека.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA i Domu Spotkań z Historią, zespół świadków historii, sygn. AHM_0291.
 Fal’klorny arhiŭ Polackaga dzâržaŭnaga űniversiteta, fondy ěkspedycyuj1992, 1993, 2006, 2007, 2008, 2010, 2012–2015, 2017–2021, 2023 gadou [Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, фонды экспедыцый 1992, 1993, 2006, 2007, 2008, 2010, 2012–2015, 2017–2021, 2023 гадоў].

Opracowania

- Adamovič A., Bryl’ Ā., Kalesnik U., *Ā z vognennaj vēski*, Minsk1975 [Адамовіч А., Брыль Я., Калеснік У., *Я з вогненнай вёскі*, Мінск 1975].
 Balašova A., *Obraz pamāti v ee telesnom proāvlenii v vospominaniāh o Velikoj Otečestvennoj vojne*, [u:] *Problemy nacional'nogo edinstva i identičnosti v kontekstemirovogo opyta*, red. E. Barinova, Moskva 2017, s. 215–223 [Балашова А., *Образ памяти в ее телесном проявлении в воспоминаниях о Великой Отечественной войне*, [у:] *Проблемы национального единства и идентичности в контексте мирового опыта*, ред. Е. Баринаова, Москва 2017, с. 215–223].
 Belova O., *Byt i povsednevnost' v rasskazah žiteliej Glubokogo*, [u:] *Glubokoe: pamāt' o evrejskom mestecke*, red. I. Korčėnova, Moskva 2017, s.177–220 [Белова О., *Быт и повседневность в рассказах жителей Глубокое*, [у:] *Глубокое: память о еврейском местечке*, ред. И. Копченова, Москва 2017, с.177–220].
 Cīv’ān T., *Otraženie zvukovogo pejzaža v āzyke i tekste (na materialerusskoj zagadki)*, [u:] *Mir zvučaišij i molčaišij: Semiotika zvuka i reči v tradicionnoj kul’tureslavān*, red. S. Tolstaā, Moskva 1999, s. 149–178 [Цивьян Т., *Отражение звукового пейзажа в языке и тексте (на материале русской загадки)*, [у:] *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*, ред. С. Толстая, Москва 1999, с. 149–178].

- Gudkov L., «*Pamât'*» o vojne i massovaâ identičnost' rossiân, [u:] *Pamât' o vojne 60 let spustâ: Rossiâ, Germaniâ, Evropa*, Moskva 2005, s. 83–103 [Гудков Л., «Память» о войне и массовая идентичность россиян, [у:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 83–103].
- Gulâihin V., Tel'nova N., *Strah i ego social'nye funkcii*, „Filosofiâ social'nyh komunikacij”, 2010, № 1, s. 49–55 [Гуляихин В., Тельнова Н., *Страх и его социальные функции*, “Философия социальных коммуникаций”, 2010, № 1, с. 49–55].
- Marina H., *Anatomîâ straha. Traktat o hrabrosti*, https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hrabrosti.html [dostep: 14.06.2024 [Марина Х., *Анатомия страха. Трактат о храбрости*. https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hrabrosti.html [доступ: 14.06.2024].
- Maubah F., *Skazki, igry, rolevoj obmen: detskoe osvoenie voennogonasilâ (1939–1945)*, [u:] *Vtoraâ mirovaâ vojna v detskih «ramkah pamâti*», red. A. Rožkova, Krasnodar 2010, s. 147–176 [Маубах Ф., *Сказки, игры, ролевой обмен: детское освоение военного насилия (1939–1945)*, [у:] *Вторая мировая война в детских «рамках памяти*», ред. А. Рожкова, Краснодар 2010, с. 147–176].
- Polacy na Wschodzie. Historie mówione*, pod red. D. Czapigo, Warszawa 2023.
- Radenkovič L., *Simvolika cveta v slavânskîh zagovorah*, [u:] *Slavânskij i balkanskij fol'klor: duhovnaâ kul'tura Poles'â naobšeslavânskom fone*, red. N. Tolstoj, Moskva 1986, s. 122–148 [Раденкович Л., *Символика цвета в славянских заговорах*, [у:] *Славянский и балканский фольклор: духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, ред. Н. Толстой, Москва 1986, с. 122–148].
- Rebrova I., *Mir detskoj povsednevnosti v usloviâh okkupacii Severnogo Kavkaza*, “*Vestnik Permskogo universiteta. Istorîâ*” 2014, вып. 2, с. 80–89 [Реброва И., *Мир детской повседневности в условиях оккупации северного Кавказа*, “*Вестник Пермского университета. История*” 2014, вып. 2, с. 80–89].
- Sedakova, O., *Poëtika obrâda: pogrebal'naâ obrâdnost' vostočnyh iŭžnyh slavân*, Moskva 2004 [Седакова, О., *Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва 2004].
- Šlâhova S., *Fonosemantičeskaâ zvukovaâ kartina mira*, Perm' 2016 [Шляхова С., *Фоносемантическая звуковая картина мира*, Пермь 2016].
- Snajder T., *Krovavye zemli: Evropa meždu Gitlerom i Stalinym*, Kiïv 2015 [Снайдер Т., *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*, Киïв 2015].
- Vajna – tragedyjâ i pamâc' naroda: raskazvajuc' svedki padzej: zb.dyâlekt. tèkstaï, rëd. V. Kurcova*, Minsk 2023 [*Вайна – трагедия и память народа : рассказывают свидетели падзей: зб. дыялект. тэкстаў, рэд. В. Курцова*, Мінск 2023].

**“The Embodiment of War” in the Memories of Belarusian Villagers
about the Period of Nazi Occupation**

An important aspect of capturing wartime events in memory is the “embodiment of war” – its perception and experience on the level of an individual’s sensations, where visual images and colors, sounds, smells, tastes, and tactile sensations compose a subjective yet emotionally rich picture of the war. The article is dedicated to analyzing the memories of Belarusian villagers about the period of Nazi occupation of Belarus, in which the sensory, „embodied” perception of the war is reflected. The field materials presented in the article were recorded during expeditions of Polotsk State University in the period from 2000 to the 2020s in northern Belarus.

Keywords: Belarus, World War II, occupation, villagers, sensations, emotions